

Kálmán László

Nyelvi eszköz-e a metafora?

És ha igen, minek az eszköze?

0. BEVEZETÉS

A metaforáknak igencsak kérdéses a státusza a nyelvben. Egyrészt közhely, hogy a gondolkodásunk metaforikus, hogy az új jelenségeket a régebbi, ismert jelenségekkel való hasonlatosságuk alapján értjük meg (például a hanghullámot a vízhullámmal való, elsősre nem világos hasonlóság alapján), az absztraktabb, a konkrét érzéletektől távolabbi tartományokba a konkrétabb tartományokból visszük át a tulajdonságokat és relációkat (például az időbeli viszonyokat térbeli viszonyokként képzeljük el). Nyilvánvaló, hogy ezt a nyelv is tükrözi: ezt mutatja például a *hullám* megnevezés (átvittük a korábban ismert jelenségről az újra, ami sok tekintetben hasonlít rá) vagy a *táján* és a többi időre vonatkozó, de eredetileg térbeli kifejezés is. Az is közhely, hogy a metaforának a gondolkodásunkban játszott kiemelt szerepe miatt nem mondhatjuk, hogy a metafora csak afféle költői eszköz, amely „színesítésre”, érzékletessé tételre szolgál, hiszen látható, hogy sokkal alapvetőbb kognitív szerepet tölt be.

Másrészt azonban azt tapasztaljuk, hogy a megfigyelhető metaforák lényegében mind konvencionálisak, nehéz tetten érni ad hoc metaforákat, vagyis ami az emberek mindennapi nyelvhasználatában egyáltalán metaforának tekinthető, az tulajdonképpen csak létrejötté módjában metafora; az aktív, kreatív metaforahasználat mégiscsak az újítás eszköze.

Ebben az írásban amellet fogok érvelni, hogy a metaforának ez a kettős természete valójában nem ellentmondás, egyszerű tények alapján megérthető. Ugyanakkor a két fontos XX. századi nyelvészeti irányzat közül az egyik (a magát sokszor „strukturálisaként” azonosító, de nem biztos, hogy a XX. század eleji strukturalizmushoz különösebben kapcsolható) a metaforák „halott” voltát hangsúlyozza, míg a másik, a század végén kibontakozó funkcionalista-kognitív irányzat arra helyezi a hangsúlyt, hogy a metaforák igenis jelentős szerepet játszanak a nyelvhasználatban. Mindkét felfogásnak alapos oka van arra, hogy ragaszkodjon az álláspontjához. De ha helyes az állításom, miszerint nincs ellentmondás a kétféle metaforaszemlélet között, akkor ez egyben azt is jelenti, hogy a kétféle irányzat közötti ellentmondás is feloldható hasonló szellemben.

1. ÉLNEK-E A METAFORÁK?

Közhely, hogy a természetes nyelvek tele vannak metaforikus kifejezésekkel. Mindenki számára világos például (legalábbis, ha belegondol), hogy az a kifejezés, hogy *az érvelésem azon alapul, hogy...* metaforikus: talán az ELGONDOLÁS =

ÉPÜLET metaforával állunk szemben. Ugyanakkor az is világos, hogy nehéz ehhez hasonló metaforákat a semmiből megalkotni, sőt, még ezt a metaforát is nehéz új kifejezésekben felhasználni. Érezzük, hogy az alapul igének az alap fogalmához van köze, az *alap* pedig „szó szerinti” jelentésében épületek alapját jelenti. De ha azt akarjuk kifejezni, hogy az érvelésünk nem csak megalapozott, de ráadásul jól beleillik egy nagyobb kontextusba, aligha mondhatjuk sikeresen (mások számára érthető módon), hogy *közművesített telken alapul*. Ez a metafora tehát, bár több kifejezésnek az eredete, nem tekinthető élő nyelvi eszköznek: azok a kifejezések, amelyek ezen alapulnak, csak létrejöttüket tekintve metaforikusak.

Nem kielégítő érv, hogy a beszélők számára bizonyos metaforák teljesen transzparenssek. Például mindenki tudja, hogy a nyuszi szó a magyarban azért jelentheti azt, hogy ’félénk’, mert a nyúl félénk állat, de ez nem jelenti azt, hogy élő metaforának tekinthetnék. Ha ugyanis így lenne, akkor nem lenne érthető, hogy más állatok neve miért nem használható ugyanilyen értelemben, hiszen majdnem minden állat félénk (legalábbis az emberrel való találkozáskor), így például bármelyik madár nevét használhatnánk ugyanígy.

Ha a metafora a nyelvhasználat általánosan alkalmazható nyelvi eszköze lenne, akkor azt is várnánk, hogy állandóan kihasználjuk a katakretikus funkcióját, vagyis újonnan megjelent jelenségekre állandóan mindenféle metaforákkal próbálnánk utalni. Ha így lenne, akkor például a pénzfelvételre alkalmas automatákat mindenféle találó névvel illethetnék az emberek. (Ez a példa azért jó szerintem, mert még nincs bevett neve ennek a gépezetnek: az ATM nem nagyon elterjedt, a *pénzautomata* vagy *bankautomata* talán inkább, de nem általános.)

Mégsem teszik: nem halljuk (és nem is tudnánk sikeresen használni) a *falikút*, *pénzkút*, *pénzcsap* stb. kifejezéseket. A nyelvben használatos metaforák kétarcúak: egyrészt metaforikus eredetű kifejezésekkel vagyunk körülveve, másrészt viszont azok a metaforák, amelyeket a hétköznapi nyelvben használunk, teljesen konvencionizáltak, vagyis hiába világos a beszélők számára metaforikus voltuk, nem szokták őket aktívan kiterjeszteni, továbbfejleszteni, és újakat is ritkán alkotnak.

2. KÉTFÉLE ISKOLA A XX. SZÁZADBAN

Az amerikai strukturalizmus és a generativista iskola egyaránt éles különbséget tesz a nyelv szinkrón rendszerét jellemző (szinkrón) és a nyelvállapotok közötti átmenetekhez kapcsolódó (történeti) jelenségek között. Ebben a felfogásban minden ad hoc nyelvhasználatbeli tény csak a nyelvi rendszertől való eltérésként („performanciahiba”) vagy egy másik nyelvre való áttérésként értelmezhető, hiszen mindennek, ami „hibátlan” nyelvhasználatnak minősül, megmagyarázhatónak kell lennie a mögöttes rendszerből, az ad hoc megjelölés pedig éppen azt jelenti, hogy nem ilyen megmagyarázható használatról beszélünk.

Nem céлом most megvitatni, hogy ez a felfogás mennyire eredeztethető az európai strukturalizmus, különösen pedig Saussure tanításából, akitől sokan eredeztetik – véleményem szerint csak súlyos félreértelmezéssel lehet ilyesmit kihámozni az európai hagyományból, de ennek megindoklására most nem térek ki. Tény, hogy ha egy generatív nyelvtanban a metaforaalkotás a mögöttes rendszer integráns részét képezné, akkor ez helytelen jóslatokat eredményezne a metaforák használatára vonatkozóan (szakszóval ezt *túlgenerálásnak* nevezik). Ilyen elméleti keretben

lehetetlen számot adni a különböző fokban, beszédhelyzettől függően változóan metaforikusnak minősülő kifejezésekről.

A XX. század másik jelentős nyelvelméleti hagyománya a funkcionista-kognitív irányzat, amely még a generativistáknál is sokkal kevésbé egységes, ráadásul sokszor szintén az európai strukturalizmust tekinti elődjének. Ezt az irányzatot az jellemzi, hogy – a generativista hagyománnyal szöges ellentétben – a nyelvi képességeket az általános kognitív rendszer szerves részének tekinti, igyekszik a lehető legtöbb nyelvi jelenséget ennek a rendszernek a sajátosságaira visszavezetni. A metafora jelensége ebben az elméletben központi szerepet játszik, mivel nyilvánvalóan a kognitív apparátusunknak is része az állandó összehasonlítás, valamint az, hogy a bonyolultabb dolgokat az egyszerűbb, de rájuk hasonlító dolgok alapján értjük meg.

Ennek az irányzatnak egészen más a problémája, mint a generativistáknak, sőt, éppen az ellenkezője: ha a kognitív mechanizmusok valóban szabad utat engednek a metafora alkalmazásának (akár ábrázolási módnak, akár megértési módozatnak, akár beszédaktusnak tekintjük, ebből a szempontból mindegy), akkor nehéz lenne megmagyarázni, miért nem alkotunk nap mint nap új metaforákat.

A kétféle nézőpont tehát ebben is gyökeresen ellentmond egymásnak, mint még sok minden másban is. A generativista hagyomány szerint nem tartozhat a nyelvi rendszer konstitutív tényezői közé (bár pszichológiailag és a nyelv változását tekintve fontos lehet) például az elemek és a minták gyakorisága, vagy az, hogy a beszélők a sajátjuktól eltérő nyelvváltozatokat is ismernek, vagy az, hogy a jelentések egymással asszociatív kapcsolatokban (is) állnak; mindennek a kognitív-funkcionista irányzat éppen az ellenkezőjét vallja: a kifejezések gyakorisága számtalan szempontból döntő fontosságú, akárcsak a több nyelvváltozat egyidejű ismerete és a jelentésekhez kapcsolódó asszociációk.

Hozzá kell tennem: az empirikus vizsgálatok makacsul az utóbbi nézetet támasztják alá. Például az angolban a hangsúlyos szótag utáni nyílt szótagban (főleg, ha azt szonoráns követi) a redukált magánhangzó, a schwa elhagyható, de ez nem kötelező. A generativista nem tud erről mást mondani, minthogy választható szótagról van szó. HOOPER (1976) azonban megmutatta, hogy az elhagyhatóság teljesen párhuzamos az illető szó gyakoriságával, így sokkal gyakrabban hagyják el az emberek a *camera* 'fényképezőgép, kamera', *memory* 'emlék, emlékezet', *family* 'család' szavakban, mint ezekben a sokkal ritkábbakban: *mammary* 'emlő-', *artillery* 'tüzérség', *homily* 'szentbeszéd'. Nem lenne megfelelő védekezés ezekkel a tényekkel szemben, ha a generativista ezt a jelenséget pusztán a nyelvhasználat esetlegességeinek minősítené, hiszen egyrészt nem esetlegességről, hanem nagyon is rendszeres dologról van szó (ami számtalan más jelenséggel kapcsolatban is megfigyelhető), másrészt pedig a nyelvhasználat alapját a nyelvi rendszer képezi, ha tehát egy tény rendszeresen megfigyelhető a nyelvhasználatban, akkor annak az alapja a nyelvi rendszerben keresendő.

Ha ilyen jól áll a kognitív-funkcionista irányzat például a gyakoriság szerepével kapcsolatban, akkor miért kerül mégis bajba a metaforákkal kapcsolatban? Miért tűnik úgy, mintha a metaforák ügyében a generativistáknak lenne igazuk? Erről lesz szó a következő pontban.

3. A METAFORIKUSSÁG LEHETSÉGES MODELLJE

A probléma a következőben foglalható össze: a metaforikus mechanizmusok általában jellemzik az emberi gondolkodást, ugyanakkor ennek a hétköznapi nyelvhasználatban alig van megnyilvánulása, lényegében csak korábbról már ismert, megszokott metaforákat használunk. Véleményem szerint ennek az oka, hogy ahhoz, hogy a kommunikációs szándékunk megbízhatóan rekonstruálható legyen, nem állíthatjuk a hallgatóságot olyan gondolkodási feladat elé, amelynek túl sokféle megoldása lehet. Ezért a metaforikus kifejezések értelmezésének magyarázatánál nem hivatkozhatunk szabadon működő gondolkodási mechanizmusokra, ahogy azt a kognitív-funkcionalista irányzat sugallja. Ugyanakkor nem kielégítőek a generativista irányzat által nyújtott lehetőségek sem, hiszen azokkal nem magyarázható meg sem az ad hoc metaforahasználat (mely, ha nem is mindennapos, de létezik), sem pedig az, hogy a metaforák „halott” (konvencionizált) volta graduális jellegű, az ad hoc és a teljesen rögzült között számtalan átmenet képzelhető el.

3.1. HETEROGÉN JELENTÉSEK

Hogy mind a két oldallal igazságot tegyünk, tételezzük fel, hogy a kifejezések jelentése eleve heterogén, tehát hogy például a *nyuszi* szó jelentéséhez hozzátartozik mindaz, ami a nyuszisággal asszociatív kapcsolatban van, a valóságos rágcsálóktól a plüss nyuszikon keresztül a féltékenységig. Ez azt jelenti, hogy nem valamiféle plusz mechanizmusok gondoskodnak arról, hogy alkalmilag a *nyuszi* szót így vagy úgy értelmezzük.

A heterogén jelentések modellálására alkalmas például az a modell, amelyet Erdélyi-Szabó és mtsai ismertet (ERDÉLYI-SZABÓ ET AL. 2007). Ennek az elméletnek az egyik közvetlen előzménye az ún. *truth-makerek* elmélete (MULLIGAN ET AL. 1984). Ennek az a lényege, hogy az állítások igazságát nem valamilyen modellnek való megfelelés fogalmában ragadja meg, hanem valamilyen „*truth-maker*” létezésében. A szemantika ilyen „*truth-makereket*” rendel az atomi formulákhoz, és megadja az összetett formulák „*truth-makereinek*” kiszámítási szabályait, de nem tartalmaz ontológiai elkötelezettséget ezek mibenlétéről.

A másik közvetlen előzmény az a kognitív tudományi irányzat, amely nem látja bizonyítva a „gondolkodás nyelvének” létét, vagyis nem feltételezi, hogy a képzetek az agyban egy egységes szimbolikus nyelvre „lefordítva” jelennek meg. Azt viszont számos kísérlet bizonyítja, hogy vannak modalitásokhoz kötődő képzetek, emlékek (BARSALOU 2005). Az elmélet szerint a fogalmak nem szimbolikus jellegűek (pl. definíciószerűek), hanem különböző modalitásokból származó, heterogén képzetek összekapcsolódásából keletkeznek.

Erdélyi-Szabó modellje abban különbözik a „*truthmakerek*” logikájától, hogy típusmentes: csak egyféle terminust tartalmaz, tehát például a *nyuszi* és az *ijedős* vagy a *megijed* fogalmának egyforma típusú az interpretációja (ERDÉLYI-SZABÓ ET AL. 2007). Az interpretáció mindegyikükhöz lehetséges bizonyítékok, mérési eredmények, emlékek stb. halmazát rendel; mindegy, hogy minek is fogjuk fel őket, ha a megfelelő algebrai struktúrával rendelkeznek. Például a NYUSZI interpretációjában benne van minden olyan mérés (bizonyíték, emlék stb.), ami a nyusziság fennforgását igazolja, ennek mindenféle értelmében (alak, mozgás, szokások, sztereotípiák, „átvitt értelem” stb.).

Nem részletezem itt se a modell struktúráját, se pedig magát a logikai nyelvet, hiszen az csak megismélté lenne az idézett cikkeknek. Pusztán annyi a lényeges, hogy a típusmentes logikai nyelvünkben egyetlen művelet létezik a fogalmak kombinálására (a „□”, amely idempotens, kommutatív, de nem asszociatív), és ezzel a művelettel véleményem szerint meg lehet ragadni a metaforikus értelmezés lényegét. Ennek a műveletnek az értelmezésébe ugyanis beletartozik, hogy a két vele összekapcsolt fogalom szükséges és elégséges bizonyítékai közül azokat párosítjuk össze, amelyek nem függetlenek egymástól. Tehát a JÓSKA □ NYUSZI bizonyítékai között csak olyanok lehetnek, amelyek a JÓSKA és a NYUSZI jelenlétét egymástól nem függetlenül bizonyítják. Ha valahonnan tudjuk, hogy Jóska élő ember, akkor csak olyan bizonyítékok jönnek szóba, amelyek a NYUSZI bizonyítékai közül élő emberre vonatkoztathatóakat tartalmaznak (pl. a félnkséggel vagy a vegetárius életmóddal kapcsolatosakat).

3.2. SZTOCHASZTIKUS JELENTÉSEK

Egyetlen fontos elem van még hátra az itt vizsgált kérdés magyarázatához, mégpedig az, hogy mi felelős például a *nyuszi* gyakori, konvencionizált metaforikus használatai (pl. 'félnk') és a ritka (ha egyáltalán előforduló) használatai (pl. 'vegetárius') különbségéért. Erre Erdélyi-Szabó és mtsai modellje nem ad magyarázatot (ERDÉLYI-SZABÓ ET AL. 2007); javaslatom szerint arra van szükség, hogy a fogalmak és bizonyítékaik kapcsolatát sztochasztikussá tegyük, ami azt jelenti, hogy nem minden bizonyíték igazolja egyformán erősen egy bizonyos jelenség jelenlétét: a félnkség sokkal nagyobb valószínűséggel kapcsolódik a *nyuszi* szóhoz, mint a vegetárius életmód. (Kognitív szempontból ez természetesen az asszociációk különböző erősségének felel meg.) Sajnos a sztochasztikus modell részletei – különösen az, hogy a „□” kiszámolása hogy történjen – számomra egyelőre még nem világosak.

Ha ezt a sztochasztikus jelentésfogalmat vesszük alapul, akkor teljesen triviális a megoldása annak a dilemmának, amelyet a bevezetésben elmondtam. Természetes, hogy leggyakrabban konvencionális metaforákat használunk, hiszen a konvencionizáltság nem más, mint gyakoriság. Természetes, hogy az ad hoc metaforák ritkák, hiszen éppen attól nevezzük őket ad hocnak. Ha olyan metaforát hallunk, amelyet a korábról ismert jelentések segítségével nem tudunk értelmezni, akkor vagy nem értjük meg, vagy módosítanunk kell a benne előforduló kifejezések jelentését (a tudatunkban hozzá kapcsolódó asszociációkat).

Továbbá minél ritkább jelentésében hallunk egy kifejezést, annál lassabban és nehezebben idézzük fel a releváns asszociációkat, és annál nagyobb az esélye, hogy tudatos keresésre van szükségünk a megértéshez. (Feltételezem ugyanis, hogy az emlékek felidézésének vannak tudatos technikái, amelyeket akkor hívunk segítségül, ha automatikusan nem „ugrik be” a felidézni kívánt asszociáció.) Ezért van az, hogy a gyakoribb metaforák esetében csak ritkán válik tudatossá, hogy egyáltalán metaforáról van szó, ritkábbak esetében pedig szinte mindig tudatossá válik.

4. TANULSÁGOK

Minek az eszköze a metafora a nyelvben? A fentiek fényében világos, hogy a generativista irányzatnak igaza van, amikor azt állítja, hogy az újítás eszköze, akár

a katakrézisre, akár a költői (szintén újtó) nyelvhasználatra gondolunk. Hiszen az, hogy egy „metaforikus használat” ritka (az idézőjelet az indokolja, hogy az általam javasolt kezelésmódban a metaforikus használat semmiben sem különleges más használatípusokhoz képest), az éppen azt jelenti, hogy nem elterjedt, tehát újtó jellegű, és egyben azt is, hogy inkább érezzük valóban metaforikusnak. Ha nagyon gyakori és elterjedt (konvencionizált) egy ilyen használat, akkor már nem számíthat újtásnak, és kevésbé érezzük benne a metaforikus elemet, hacsak tudatosan le nem játsszuk azt a kognitív folyamatot, amely eredetileg motiválta. A kognitív-funkcionalista irányzatnak viszont abban van igaza, hogy a nyelvi rendszer működésének megértéséhez szükséges, hogy elismerjük: a gyakoriság és az asszociációk ennek a rendszernek szerves részei.

IRODALOM

- BARSALOU, Lawrence W. 2005. Situated Conceptualization. In Henri Cohen – Claire Lefebvre (eds.): *Handbook of Categorization in Cognitive Science*. Elsevier. 619–650.
- ERDÉLYI-SZABÓ, Miklós – KÁLMÁN László – KÜRUCZ Ági 2007. *Towards a Natural-language Semantics without Functors and Operands*. (JOLLI, megjelenés előtt)
- HOOPER, Joan B. 1976. Word Frequency in Lexical Diffusion and the Source of Morphophonological Change. In William Christie (ed.): *Current Progress in Historical Linguistics*. North Holland: Amsterdam. 95–105.
- MULLIGAN, Kevin – SIMONS, Peter – SMITH, Barry 1984. Truth-makers. *Philosophy and Phenomenological Research* 44, 287–321.